

O jedné tradici české literatury – od Petra Chelčického do současnosti

SVĚTLANA ŠERLAIMOVOVÁ

Česká literatura přinesla do evropského a světového humanitního kontextu jednu vzácnou tradici, která má počátek v husitské době a i dnes je stejně živá a aktuální jako před půltisíciletím. Je svázána s dílem a osobností Petra Chelčického – velice svérázného náboženského myslitele a – nebo především? – skvělého spisovatele. V časech ukrutných válek a velikého prolévání krve dospěl k pevnému přesvědčení, že lidskou společnost nelze napravit násilím. Osaměle se postavil „proti všem“ – nejenom proti vnějšímu nepříteli, ale také proti husitským „božím bojovníkům“: jak proti učeným pražským mistrům, tak proti táborským kazatelům. Rázně vystoupil proti válce jako takové, hlásal, že pravý křesťan nemůže odpírat zlému zlem, ať se děje cokoliv.

Ovšemže nebyl první, kdo to prohlásil. Stojí to v evangeliu, toto přikázání vyznávali původní křesťané a mnozí náboženští činitelé před Chelčickým. Avšak on nejen hlásal, nýbrž i svou tvorbou názorně předvedl jiný než krvavý způsob boje proti zlu: celé jeho dílo mířilo proti válce jadrnou satirou.

V *Síti víry* napomíná pravého křesťana, aby „křivdy a škody nižádnému nečinil, a kteráž křivda a škoda jemu se stane od jiných, aby ji strpěl, zlého za zlé nečině podle přikázání Kristova“ (Chelčický 1950: 42–43). Avšak celá Chelčického osobnost byla ve zřejmém rozporu s jeho voláním po trpělivosti. Badatelé dosud ještě nedospěli k jednotnému názoru, kdo je v *Síti víry* míněn jako „mistr Protiva“. Nemůže však být pochyb, že podle své lidské povahy Chelčický určitě takový „mistr Protiva“ byl. Jedině Písmo svaté mělo pro něho neochvějnou autoritu, jinak měl na vše vlastní názor, opravoval svoje nejoblíbenější předchůdce, přel se náruživě se svými současníky. Náboženský výklad podporoval příklady ze života, které vůbec nesvědčily o tom, že by v čemkoli projevoval ochotu trpět zlo. Bojoval proti němu ostrým slovem, břitkou ironií.

Jako teolog a kazatel byl občas mnohomluvný, mohl se opakovat, ale když šlo o lidské věci, tu se v plné míře ukazovala „spisovatelská tvář“ (Vlček 1951: 142) Petra Chelčického a jeho osobitý sloh. Např. v traktátu *O trojím lidu* popisuje římského papeže takto: „[...] ta veliká nevěstka, jež sedí na římské stoličce, rozšířila své jedomatiny skrze tuto moc světskou [...] když ta okrášlená nevěstka

přijala všecku svou sílu a plnost od moci světské, tu zase, jak sluší její nestoudné oplzlosti, jala se onu moc líbat, milovat a k sobě přitulovat, žehnajíc ji, pochlebujíc, a činíc ji účastnu všech svých pobožností, a tak se všemi králi pozemskými smilníc, je svádějíc, neustále moc tu povyšujíc [...]“ (Chelčický 1945: 17). O Praze, kde se usídlila světská a církevní moc husitská, kterou musel krmít ubohý obecný lid, mluví s velkým sarkasmem: „[...] náramně množství žroutů má Praha: vždyť vedou válku o pravdu Boží“ (Chelčický 1945: 47).

Vlček soudí, že nejcharakterističtější Chelčického knihou je *Sít víry*: „Dojem její proti *Postile* je reálnější. Její vývody jsou doloženy životem a ilustrovány jeho zjevy. Mluvil-li v *Postile* hlavně teolog a kazatel, zde často rozpráví pozorovatel společnosti a posuzovatel vnějšího a vnitřního jejího útvaru“ (Vlček 1951: 161).

„Spisovatelská tvář“ husitského filozofa se nejlépe projevuje v druhé části *Sítě víry*, kde je řeč „o stavech, o každém zvláště“. Nemá žádného slitování s mocí světskou – „Protož nikde nemůže víra tak náramně pohaněna býti od pohanů ani od židů, jako od těch rodů na erbech založených a neprávem do víry přimíšených“ (Chelčický 1950: 213). Rovněž odsuzuje město – „Protož město jest nádoba jedu přerozmanitého“ (Chelčický 1950: 225). Krásně popisuje „stavy univerzitní“: „[...] oni svou učeností a svými důmysly pohanskými jsou nejsilnější moc Antikristova“ (Chelčický 1950: 245). „Není tedy pravda, že by se proto učili, aby víru a zákon Boží bránili, ale proto, aby víru kazili svou učeností lstivou [...]“ (Chelčický 1950: 247). Odsuzuje „roty farářské“ i jiné a jeho neúprosně kritický postoj a ostrá řeč připomínají nám známého ruského náboženského náruživce ze 17. století protopopa Avvakuma. Jen obecný lid, který nejvíce trpí a ještě všechny krmí, těší se Chelčického přízni, i když ani jej neidealizuje. A to, co tady říká o kultu svatých, platí i dnes o každém kultu: člověk velebí svatého, aby svatý pro něho něco udělal, místo aby sám člověk se o to přičinil.

T. G. Masaryk ve své *České otázce* praví o Chelčickém, že to je „lepší vzor muže českého – jasný, důsledný, neohrožený myslitel a pracovník a přece nepřítel násilí, Hus a Žižka v jedné duši. Člověk cele český, netknutý latinskou učenou scholastikou, ale nikoliv nepřítel pokroku, naopak vřelý jeho zastánce a šířitel“ (Masaryk 1948: 210). Chtěla bych tady zvláště podtrhnout slova „cele český“. Slabá znalost latiny měla u husitského filozofa i stranu pozitivní: neszavovala ho tradice učené scholastiky, psal, jak mluvil – živou českou řečí 15. století. Ale nemyslím si, že by Chelčický vůbec nebyl „dotknut“ učenou scholastikou. I když četl latinské spisy v českém překladu, působily na něho stejně jako na každého vzdělance té doby – a Chelčický byl člověk svým způ-

sobem velmi vzdělaný. Nepodléhal však tomuto vlivu, vybral z něj, co se mu hodilo, a zůstal vskutku „cele český“ – především v jazyce, kterým mluvil o soudobém životě, oslovoval své čtenáře a přesvědčoval je.

Osobitou řeč P. Chelčického velmi vysoko cenil Lev Tolstoj, který viděl v českém mysliteli svého duchovního předchůdce a zařadil úryvky ze *Sítě víry* do svého *Kruhu čtení pro lid*. Charakterizuje jazyk Chelčického jako „přesný, jasný“, slyší v něm sílu, srdečnost a hněv, „mužickou tvrdost“ a hořký posměšek. Slavista V. Jagić pokládal autora *Sítě víry* za vynikajícího spisovatele a jeho sloh za nejlepší zrcadlení tehdejší češtiny.

Snad nepůjde o velkou nadsázku, řekneme-li, že vrcholné Chelčického spisy, spíše publicisticko-umělecké než náboženské (v prvním řadě to platí o *Síti víry*), znamenaly rozkvět svérázné literární češtiny – jadrné, ostré, ironické. Po dlouhá staletí podobná řeč zůstane věrnou zbraní české literatury a českého ducha.

Známý lingvista A. Stich ve své knize *Seifertova Světlem oděná* vyslovuje názor, že „bez poznání Chelčického by chybělo cosi pro výklad Seiferta“ (Stich 1998: 101). Platí to jak ve smyslu lingvisticko-estetickém, tak i v nábožensko-filozofickém.

A ještě něco o *Síti víry* jako díle uměleckém. Obyčejně se soudí, že podle žánru jde o traktát. Chelčický tak toto dílo zamýšlel a psal a jeho současníci je také přijímali jako náboženský traktát, třebaže svérázný. Ale z hlediska dnešní literární praxe a dnešních literárněteoretických měřítek bychom mohli *Sít víry* pokládat za svého druhu román – didaktický, filozofický, mravoličný, dokumentární, panoramatický, polemický, satirický... Podle mého mínění to zasluhuje zvláštní bádání.

Český román, jehož rozkvět nastal až ve 20. století, se formoval na základě celoevropské literární zkušenosti, ale byly tu i dosti staré a mocné literární kořeny domácí. Mezi ně bezesporu patří zvláštní druh kazatelské prózy P. Chelčického.

Avšak teď nám jde o něco jiného. Satira existovala v české literatuře dávno před Chelčickým, ale účinnou zbraní v boji proti zlu a válce se stala právě v jeho vrcholných spisech, v *Síti víry* na prvním místě. Volal po trpělivosti, po neodpirání zlu, ale založil tradici boje se zlem a proti válce literárními prostředky.

V 17. století pokračuje tato tradice potírání zla prostřednictvím jeho satirického zobrazení v díle Jana Amose Komenského. Na rozdíl od Chelčického, tento „učitel národů“ latinské vzdělání měl a učil celou Evropu 17. století a ve svém pozdním, avšak nejlepším literárním díle *Labyrint světa* zcela v tradici Petra Chelčického satiricky líčí soudobý život, lidské hříchy a neřesti.

Přes *Labyrinth světa* pokračuje tato tradice k české literatuře národního obrození. Dosahuje nového stupně, nabývá nového smyslu a nové kvality v satirách Karla Havlíčka Borovského. Snad nejlépe ze všech Čechů své doby rozuměl Rusku a ruské literatuře, vysmíval se tehdejšímu ruskému životu a mravům, vystupoval proti panslavistickým teoriím, ale ve svém literárním díle mistrně spojil českou satirickou tradici se satirickou tradicí evropskou a ruskou (Gogol). Tak vznikl úplně nový typ osobité české satiry.

Chtěla bych ocitovat, co o Havlíčkově díle v roce 1936 napsal Karel Čapek, který, podle mého mínění, představuje ve 20. století právě tu linii české literatury, o níž je řeč. Čapek říká, že Havlíčkově dílo „stojí za čtení, jako by bylo psáno dnes, i dnes je aktuální ta jasná, neromantická, protiromantická kritičnost, to nebarokní, nepatetické, spolehlivé češství, ta politická chytrost a rozumovost rozeného aktivisty – ano, daleko spíše aktivisty než zásadního revolucionáře, ten všestranný a praktický rozhled nejskvělejšího publicisty, jehož zájem se s živou samozřejmostí nese stejně k literatuře, jako k hospodářským otázkám, stejně k politice světové, jako k úkolům domova, ten vtip a důvtip, ten západní racionalismus, ta česká posměvačnost, ten odpor k frázi a velkohubosti, to otevřené, bezohledné chlapství, ta svrchovaná svoboda ducha, který se neřídí slovy a hesly, ale poctivými a nezastíranými fakty, a nakonec ta čeština, živá a přesná a jadrná, ten jasný a rovný způsob, jak myslet a jak mluvit, – je toho nepřeberně, čím Havlíček žije, a záleží na tom víc, než čím zemřel. Několik stránek z Havlíčka denně by mělo být povinnou četbou našich politiků, žurnalistů a všech těch, kdo právem či neprávem si osobují mluvit jménem národa“ (Čapek 1986: 692–93).

Chtěla bych zvláště podtrhnout myšlenku, že Havlíček byl spíše aktivista než revolucionář. Totiž: autor *Křtu svatého Vladimíra* v jistém smyslu revolucionářem byl: chtěl radikálně zlepšit svět, ale – bez krveprolití. Stejně jako Chelčický Havlíček nikdy necouval před zlem a jeho nejmocnější zbraní byla, jak to přesně napsal Čapek – „jasná, neromantická, protiromantická kritičnost“, „vtip a důvtip“, „česká posměvačnost“, „odpor k frázi a velkohubosti“ „a nakonec ta čeština, živá a přesná a jadrná“. Satirická zbraň, kterou vytasil Chelčický v době husitských válek místo zbraně zabíjející, nabyla v Havlíčkově díle nové účinnosti.

V této tradici literárního boje proti zlu má svoje kořeny i Masarykova koncepce „literární revoluce“. Masaryk byl pevně přesvědčen, že „humanity se do bude jen humanitními prostředky – osvícenou hlavou a teplým srdcem“ (Masaryk 1948: 145). První československý prezident od mládí snil o nenásilí a věřil ve velké výchovné působení umění, zejména kritickorealisticke literatury, na lidskou společnost. Jako mocný „humanitní prostředek“ zlepšení světa navrho-

val „literární revoluci“ a věřil, že ten cíl je uskutečnitelný. V *České otázce* napsal: „Nová generace musí provést literární revoluci“ (Masaryk 1948: 162). Vzor pro mladou českou literární generaci viděl v ruském kritickém realismu, odmítaje rázně dekadentní směry.

Na konci 19. století Masaryk trval na myšlence nenásilí: „Násilí plodí násilí. Má-li se u nás šťastně skoncovat literární revoluce, musí se každý revolucionář především zřítí násilných prostředků“ (Masaryk 1948: 309). Pak přišla světová válka, revoluce v Rusku, vzniklo samostatné Československo. Masarykovy názory se nemohly nezměnit. V předmluvě k poválečnému vydání *České otázky* napsal: „Demokracie vznikla revolucí a revolucemi, naše republika a demokracie vznikly také revolucí: revoluce je oprávněna jako nutná obrana; její nutnost nastává, když všechny jiné prostředky jsou vyčerpány. O revoluci platí, co platí o válce: obrana je mravně povolena“ (Masaryk 1948: XI). Ale i nadále zůstal věrný krásnému snu o nové velké české literatuře, která pomůže nenásilně změnit člověka a svět.

Ovšemže byla myšlenka „literární revoluce“ utopická, nebyla však zcela bezvýznamná a nebyla to náhoda, že se zrodila v Čechách.

Historikové různých zemí dodnes vedou diskuse o první světové válce, ale český spisovatel Jaroslav Hašek – přímý účastník této války i občanské války v Rusku – již na samém počátku dvacátých let výstižně popsal příčiny porážky Rakousko-Uherska ve svém románu *Osudy dobrého vojáka Švejka*. Hašek sám byl – aspoň po určitou dobu – vojákem, komunistou, revolucionářem, ale jeho *Švejk* je snad nejlidovější protiválečný román všech dob, přesvědčivě ukazuje nesmyslnost každé války a tím svérázně rozvíjí tradici P. Chelčického.

Satirická tradice „odepírání válce“ pokračovala, v jiné umělecké a intelektuální podobě, v díle Karla Čapka. Cítíme ji i v české literatuře druhé polovice 20. století, např. ve *Zbabělcích* Josefa Škvoreckého.

Smysl Chelčického tradice netkví v trpělivosti vůči násilí nebo ve smíření se zlem. Právě naopak. Autor *Sítě víry* neúprosně odsuzoval každou lidskou špatnost, prolévání krve pak především. Svým příkladem učil hledat literární způsob boje proti zlu: neopěvovat válečné činy, porážet zlo britkým a jaderným slovem.

Že by literatura měla plnit především estetickou funkci? Ale Chelčický, Havlíček, Hašek, Čapek vytvořili vrcholná díla své doby i z ryze estetického hlediska, a právě proto jejich knihy pomáhaly humanizovat svět a člověka. Kdyby bylo – jak radil Čapek – několik stránek denně z Chelčického, Havlíčka a dalších povinnou četbou politiků, žurnalistů, obyčejných čtenářů, a to nejenom českých, možná že by byl náš dnešní svět o něco lepší a bezpečnější.

Literatura

ČAPEK, Karel

1986 *Spisy XIX. O umění a kultuře III* (Praha: Čs. spisovatel)

CHELČICKÝ, Petr

1945 *O trojím lidu* (Tábor: Sbor Husův)

1950 *Sít' víry* (Praha: Čs. spisovatel)

MASARYK, Tomáš Garrigue

1948 *Česká otázka* (Praha)

STICH, Alexandr

1998 *Seifertova Světlem oděná* (Praha: Argo)

VLČEK, Jaroslav

1951 *Dějiny české literatury 1* (Praha: Čs. spisovatel)